

Забезпечення у вітчизняному

законодавстві відшкодування
моральної та матеріальної
шкоди, завданої потерпілим

А. С. Головін

Голова Конституційного Суду України,
заслужений юрист України

Після прийняття у 1996 році Конституції України (далі – Конституція), згідно з якою Україна визначена як демократична правова і соціальна держава, активізувалася робота щодо реформування кримінального, цивільного та адміністративного законодавства [1]. Зокрема парламент прийняв такі важливі правові акти, як Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (далі – КК України) [2], Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України) від 18 березня 2004 р. [3], Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. [4], Закони України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [5], «Про судоустрій та статус судів» [6] тощо.

Наукова рада та редакційна колегія
журналу «Бюлетень Міністерства юстиції України»
вітає Анатолія Сергійовича з 60-річчям!

*Бажаємо творчої наснаги, нових досягнень та успіхів у професійній
діяльності заради забезпечення конституційних прав та інтересів
громадян. Нехай кожен день життя буде щасливим, світлим
і радісним. Міцного здоров'я, поваги та родинного тепла.*

Зазначені та інші законодавчі акти не стали автоматичними заміниками застарілих кодексів та законів, а становлять фундамент нової сучасної правової системи, яка будується за іншою, визнаною міжнародною спільнотою ідеологією – ідеологією справедливості, гуманізму та поваги до прав особистості.

Ця ідеологія, яка ґрунтується на принципах державного устрою, розроблених такими видатними мислителями-гуманістами, як Цицерон, Кант, Гегель, Вольтер, Монтеск'є, Сковорода, Кропоткін, Бакунін та ін., знайшла своє відображення у сучасних міжнародних актах у сфері захисту прав людини, які не лише проголошують основні права людини, а й передбачають необхідність створення у правовій державі особливого механізму їх захисту, у тому числі від порушень з боку самої держави.

Про це чудово висловився російський філософ І. Ільїн: «державна не є якась абстрактність, яка підноситься над громадянами. Участь держави не зводиться до зовнішніх справ і до зовнішнього «порядку», вона охоплює і наше внутрішнє життя. Але ця участь полягає не в тому, що «ми нічого не можемо», а «державна все може», ми не раби, а державна не рабовласник» [7].

У другій половині минулого століття завдяки зусиллям Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, інших міжнародних організацій були прийняті Загальна декларація прав людини 1948 р. [8], Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. [9], міжнародні пакти про економічні, соціальні, культурні, громадянські й політичні права 1966 р. [10] та ряд інших актів, у яких на міжнародному рівні проголошено основоположні права і свободи людини [11].

Особливу увагу міжнародні правничі організації приділяють гуманізації принципів та порядку (процедурі) застосуван-

ня примусу з боку держави щодо осіб, які підозрюються у вчиненні правопорушень або засуджені за їх учинення.

Згідно зі Зводом принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі (далі – Звід) [12], затвердженим Генеральною Асамблеєю ООН у 1988 р., до таких принципів зокрема належать:

«– усі особи, піддані затриманню чи ув'язненню хоч би в якій то було формі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивий людській особистості;

– арешт або затримання здійснюється лише в суворій відповідності з положеннями закону і компетентними посадовими особами або особами, уповноваженими законом з цією метою;

– в інтересах осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню хоч би в якій то було формі, не допускається ніяке обмеження чи приниження будь-яких прав людини, що визнані або існують у будь-якій державі відповідно до права, конвенцій, правил чи звичаїв, на тій підставі, що ці права не визнаються або визнаються в меншому обсязі в цьому Зводі принципів;

– арешт або затримання хоч би в якій то було формі і всі заходи, які зачіпають права людини, стосовно затриманих чи осіб, що перебувають у ув'язненні, повинні здійснюватися згідно з постановою або підлягати ефективному контролю судового чи іншого органу;

– зазначені принципи застосовуються до всіх осіб у межах території будь-якої держави без дискримінації, щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або вірування, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового або іншого стану;

– жодна затримана або заарештована особа не повинна піддаватися тортурам

або жорстоким, нелюдським або принизливим видам поведінки чи покарання, ніякі обставини не можуть бути виправданням для катувань або інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки чи покарання;

– до затриманих осіб застосовується режим, відповідний до їхнього статусу неосудних осіб; у зв'язку з цим вони завжди, коли це можливо, поміщаються окремо від осіб, що перебувають в ув'язненні;

– органи влади, які здійснюють арешт особи, її затримання або ведуть розслідування справи, діють лише в межах повноважень, наданих їм за законом, і здійснення цих повноважень може бути оскаржене в судовому або іншому органі, передбаченому законом;

– кожному заарештованому під час арешту повідомляються причини його арешту і без зволікань доводиться пред'явлене йому обвинувачення;

– особа не може перебувати під вартою без надання ефективної можливості бути терміново заслуханою судовим чи іншим органом, вона має право сама виступати на свій захист або користуватися допомогою адвоката, як це передбачено законом».

Як випливає з результатів дослідження актів чинного вітчизняного законодавства, зазначені принципи лягли в основу норм Конституції і відповідних положень кримінального та кримінально-процесуального кодексів, що, безумовно, сприяло їх гуманізації.

Водночас результати цього дослідження висвітлили й негативні тенденції розвитку цього законодавства, а саме: гуманізація ставлення з боку держави до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів або засуджені за їх вчинення, здійснюється на тлі майже повного ігнорування інтересів та прав осіб, що виявилися жертвами протиправних дій, а також відсут-

ності дієвих заходів захисту осіб, які стали їх свідками.

Таким чином, сьогодні у сфері вітчизняного кримінального судочинства склалась ситуація, за якої, за влучним висловом німецького публіциста В. Швебеля, «найбільше потерпають від правосуддя ті особи, які більш за все сподіваються на його захист» [13].

Причин такої диспропорції прав учасників кримінального процесу, на наш погляд, декілька.

По-перше, заходи щодо гуманізації відносин держави з особами, щодо яких застосовуються засоби державного примусу у зв'язку з вчиненням ними протиправних дій, здійснювалися в країнах розвинутої демократії на тлі сталих традицій захисту громадянських, у тому числі майнових, прав осіб від протиправних зазіхань як з боку держави, так й інших осіб.

По-друге, паралельно з прийняттям актів міжнародного права з цих питань, у тому числі вищезазначеного Зводу, ООН, Рада Європи та інші впливові міжнародні організації затверджували й акти, спрямовані на підвищення рівня захисту прав та інтересів іншої сторони кримінального процесу – жертви злочину. У їх основу лягла концепція, розроблена американським ученим Говардом Зером, за якою злочин як протиправне та каране діяння треба розглядати не з позиції суспільної небезпеки, а в аспекті завданої шкоди конкретній особі. Відповідно і покарання злочинця повинно передбачати першочерговість відшкодування збитків жертві, а вже потім суспільне покарання.

До таких актів насамперед слід віднести: Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 р. (далі – Декларація) [14], Рекомендації Кабінету Міністрів Ради Європи NR (85) «Про статус потерпілого в рамках кримінального права і процесу» [15], Євро-

пейську конвенцію про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р. (далі – Конвенція) тощо [16].

Натомість в Україні не прийнято спеціальних законів на виконання та розвиток проголошених у цих міжнародних актах принципів захисту прав та інтересів жертв злочинів. Сьогодні ці питання переважно врегульовано Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 р. (далі – КПК України) [17], який, незважаючи на внесені до нього зміни, за ідеологією є правовим актом соціалістичної держави, що не відповідає сучасній соціально-політичній ситуації в Україні.

Потерпілий з точки зору права – це людина, права та інтереси якої порушені внаслідок вчинення проти неї правопорушення або злочину. При цьому, як слушно зауважує Ю. Александров, потерпілий не є предметом злочину або правопорушення, він «є суб'єктом суспільних відносин» [18].

У цьому аспекті порушення прав та інтересів потерпілого слід розглядати саме як порушення норм права або «системи загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, охороняються і гарантуються державою з метою врегулювання найважливіших суспільних (соціальних) відносин» [19]. Тобто врегулювання відносно стійких і самостійних «зв'язків між індивідами і соціальними групами, а також у середині цих груп, які мають істотне значення для існування та функціонування певної досить великої сукупності людей (суспільства)» [20].

Засади та принципи врегулювання суспільних відносин установлюються Конституцією, нею також передбачена обов'язковість відшкодування суб'єктам таких відносин шкоди, завданої у зв'язку з порушенням цих засад та принципів.

Зокрема згідно з Конституцією:

– кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ч. 5 ст. 55);

– кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 56);

– моральна та матеріальна шкода, завдана фізичним та юридичним особам актами й діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку (ч. 3 ст. 152).

При цьому слід зазначити, що порядок відшкодування протиправно завданих громадянам збитків може врегульовуватися не тільки відповідними кодексами, а й спеціальними законами.

Головне, як впливає з правової позиції Конституційного Суду України, що ці закони «за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою відображена в Конституції» [21].

До таких законів слід віднести насамперед Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (відповідно до пункту 1 Розділу XV «Перехідні положення» Конституції є чинними у частині, що не суперечить Конституції) [22].

Як зазначено в преамбулі цього Закону, Верховна Рада України засуджує репресії і відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним та близьким, проголошує намір неухильно домагатись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям і гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято дотримуватись.

Виходячи з цього, статтею 5 Закону зокрема встановлено:

– грошову компенсацію у розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожний місяць позбавлення волі, але не більш як 75 мінімальних заробітних плат для осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади і згодом реабілітовані;

– що вилучені будівлі та інше майно по змозі (якщо будинок не зайнятий, а майно збереглося) повертаються реабілітованому або його спадкоємцям. За відсутності такої можливості заявнику відшкодовується вартість будівель та майна.

Не можна недооцінювати й проголошену на законодавчому рівні моральну підтримку осіб, які постраждали від свавілля влади. Наприклад, як зазначено в преамбулі Закону України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», його було прийнято, «вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932-1933 років в Україні та його наслідків; шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу; усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями україн-

ців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства» [23].

Повертаючись до теми забезпечення конституційних прав і свобод під час проведення досудового слідства, зазначимо, що згідно з КПК України потерпілою визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, при цьому в ряді випадків потерпіла особа відіграє вирішальну роль у кримінально-правовій оцінці діяння, а отже, у його кваліфікації. Що, на думку Ю. Александрова, повинно забезпечити правильну кваліфікацію діяння, призначення винному справедливому покарання за вчинений злочин, а в певних випадках – звільнення його від кримінальної відповідальності.

Справді, хоча потерпілий як фізична особа присутній не в усіх злочинах, саме його наявність для певних видів злочинів є факультативною ознакою їх складу, яка має безпосереднє відношення до об'єкта злочину. До того ж згідно з КК України за окремим складом злочину обов'язковою кваліфікаційною умовою є належність потерпілого до певної вікової категорії, статі; виконання ним професійних обов'язків; набуття певного посадового або службового статусу тощо.

Тобто, як наголошує Ю. Александров, «серед особливостей характеристики потерпілого, що впливають на кваліфікацію діяння і покарання за його вчинення, вкажемо на врахування кримінально-правовими нормами його службового статусу, родинного статусу стосовно певних категорій осіб, а також його суспільно корисної поведінки» [24].

Як зазначалося, згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством потерпілою визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Згідно з КПК України

про визнання громадянина потерпілим чи про відмову в цьому особа, яка провадить дізнання, слідчий і суддя виносять постанову, а суд – ухвалу (ч. 2 ст. 49).

З цього приводу слід зазначити, що в більшості зарубіжних країн не існує інституту визнання особи потерпілою, а юридичною підставою для виникнення та реалізації правового статусу потерпілого є сам факт наявності особи, якій імовірно завдано шкоду [25].

На наш погляд, це логічно, оскільки такий підхід ґрунтується на об'єктивному критерії (реальній події) – наявності заподіяння шкоди. Тому слід погодитися з Ю. Ніколаєвою, яка підкреслює: «якщо особу, постраждалу від злочину, не визнано (спеціальною процедурою) потерпілою, вона незалежно від того нею є. Як формальний акт процесуальна ухвала чи постанова або її відсутність не можуть відмінити факту завдання шкоди» [26].

Зазначимо, що поняття «потерпілий» у вітчизняному кримінальному процесі є дещо звуженим у порівнянні з його розумінням у відповідних актах міжнародного права. Зокрема в статті першій Декларації, «потерпілі від злочину» визначаються як його жертви або особи, яким індивідуально чи колективно було завдано шкоду, включаючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або суттєве ураження їхніх основних прав унаслідок дії чи бездіяльності, що порушують діючі національні кримінальні закони держав-членів, включаючи закони, що забороняють злочинне зловживання владою.

Статтею другою цієї Декларації встановлено правило, за яким та чи інша особа може вважатися жертвою незалежно від того, чи було встановлено, арештовано, передано до суду, засуджено правопорушника, а також незалежно від родинних зв'язків між правопорушником та жертвою. Термін «жертва» у відповід-

них випадках включає близьких родичів чи утриманців безпосередньої жертви, а також осіб, яким було завдано збитків при спробі надати допомогу жертві, що перебуває у тяжкому стані, або запобігти віктимізації (щоб особа стала жертвою становища) [14].

При цьому останнім часом значний вплив на формування міжнародних актів у цій сфері права набуває доктрина «відновлювального правосуддя». Один з її розробників – уже згадуваний вище Г. Зер, з цього приводу зазначає, що «відновлювальна функція спрямована на відновлення справедливості стосовно потерпілого від злочинного діяння. У потерпілих виникають різні потреби, які необхідно задовольнити, якщо ми хочемо, щоб ці люди відчували хоча б часткову справедливість. Їм необхідно знайти впевненість у собі, вони мають потребу у відшкодуванні шкоди, у відновленні порушеного права, у поверненні почуття контролю над своєю долею, у віднайденні змісту того, що відбувається» [27].

У вітчизняній юридичній науці на відміну від законодавства термін «жертва злочину» застосовується доволі часто. Як зазначає В. Клименко, «питання, пов'язані з особою потерпілого, досліджуються кримінально-процесуальним правом, криміналістикою, кримінологією. У них створені розділи, які називаються «віктимологія», тобто вчення про жертву (від лат. *victima* – жертва та *logos* – вчення)» [24]. Його доповнює В. Туляков, який вважає, що віктимологія – «це галузь знань на перехресті педагогіки, психології, соціології, кримінології та етнографії, яка вивчає різні категорії людей – жертв несприятливих умов соціалізації. Термін «віктимність» запозичений із кримінології, спеціальний розділ якої вивчає жертв злочинів».

Автор також стверджує, що взаємозв'язок між злочином і потерпілим має

певні наслідки – «заподіяння шкоди жертві та системі пов'язаних з нею відносин шкоди» [28, с. 3, 5].

У юридичній літературі види злочинної шкоди залежно від її характеру та механізму порушення суспільних відносин поділяються на декілька типів. Так, згідно з С. В. Землюковим існують чотири типи змін, які викликані злочинними діями:

- ті, що характеризуються втратою матеріального або нематеріального блага під час здійснення руйнівної дії;
- такі, що визначають шкідливий стан, положення;
- ті, що полягають у здійсненні забороненої законом діяльності, результатом якої є створення (виробництво) шкідливої для суспільства продукції;
- такі, що перешкоджають досягненню суспільно корисного блага.

При цьому, продовжує вчений, зазначені зміни можуть бути «пов'язані із завданням шкоди здоров'ю жертви, матеріальних збитків, психічних ушкоджень із дезаптацією та десоціалізацією жертви злочину» [29].

Проблеми спричинення шкоди фізичному здоров'ю, тілесній і психічній недоторканності, характеристики матеріальних збитків, як зазначає В. Туляков, достатньо глибоко вивчені в теорії кримінального права і кримінології.

Посилаючись на праці таких науковців, як І. Даньшин, П. Назаров, В. Симонов, А. Гаухман, Р. Сабіров та ін. [30], він стверджує, що до фізичної шкоди, крім ушкоджень тілесної недоторканності особи, до якої вчинено кримінальний напад, слід включати: підвищення адреналіну в крові та артеріального тиску, корчі та погіршення роботи органів почуття тощо. Типово фінансова шкода від злочину включає: відновлення пошкодженої (вкраденої) власності, налаштування засобів безпеки, звернення до медичних установ, залучення професійних консультантів (ад-

вокатів, психологів, психоаналітиків), витрати на похорони тощо [31].

Інші види злочину С. Землюков поділяє на матеріальну та нематеріальну шкоду. На його думку, «матеріальна шкода – це зміна суспільних відносин, які регулюють матеріально-предметну діяльність людини в галузі виробництва, розподілу та вжитку матеріальних благ, що полягає у знищенні, пошкодженні, втраті матеріальних благ (цінностей) або пов'язане з виробництвом та розподілом заборонених речей, предметів та речовин. Нематеріальна шкода – це зміна суспільних відносин у політичній, правовій та духовній сферах суспільства, пов'язана зі знищенням, утиском, обмеженням нематеріальних благ (цінностей) або з виробництвом та розповсюдженням антисуспільних ідей, поглядів, форм моралі» [32].

У деяких закордонних джерелах зазначається, що шкода, заподіяна злочинним діянням, поділяється на первинну і вторинну (повторну). Зокрема німецький кримінолог Г. Й. Шнайдер вважає, що «первинна шкода викликана безпосередньо самим злочином, а вторинна обумовлюється повторною віктимізацією у результаті недостатньої неформальної (поведінка близьких родичів, знайомих та ін.) або формальної (поведінка співробітників кримінальної юстиції) реакції на первинну віктимізацію». На його думку, «інколи вторинна шкода може бути більш серйозною, аніж первинна» [33, с. 319, 363].

Його підтримує шведський дослідник Д. Мікаельссон, який зауважує, що «стану неспокійного очікування та передчуття, які загострюються під час очікування жертвою рішення про виплату компенсації, становлять елемент вторинної віктимізації. Упродовж цього періоду жертва постійно повертається до ситуації, яка її травмувала. За відсутності альтернативного відшкодування очікування набуває особливо шкідливого значення» [34].

До викладеного слід додати, що в Декларації також наголошено, що до жертв слід ставитися із співчуттям та поважати їх гідність, вони мають право на доступ до механізмів правосуддя та якнайшвидшу компенсацію завданих збитків у відповідності до національного законодавства (ст. 4) [14].

Таким чином, згідно із загальновищими нормами міжнародного права кримінальному праву повинен бути притаманний віктимологічний характер, який має бути реалізований як у змісті правових норм, так і в практиці їх застосування.

Що стосується вітчизняного законодавства, то, як зазначається в юридичній літературі, хоч потерпілий і є одним з головних суб'єктів кримінального судочинства, проте він фактично позбавлений змоги в багатьох ситуаціях впливати на хід досудового слідства.

Зокрема істотною перешкодою для безпосереднього доступу потерпілого до правосуддя, а отже, і для захисту своїх прав і законних інтересів, є чинна процедура оскарження потерпілим рішень органів дізнання та слідчого, зокрема постанов, які блокують виникнення та подальше провадження кримінальної справи. Насамперед ідеться про право потерпілого оскаржити рішення про відмову в порушенні кримінальної справи та про її закриття.

Дослідивши це питання, Конституційний Суд України зокрема встановив, що діяльність органів дізнання, попереднього слідства, як і прокуратури та суду, є складовими кримінального судочинства. Здійснення цього судочинства регулюється нормами КПК України, якими встановлюються порядок порушення, розслідування, розгляду і вирішення кримінальних справ, а також діяльності інших учасників кримінального процесу – підозрюваних, обвинувачених, підсудних, потерпілих, цивільних позивачів

і відповідачів, їх представників та інших осіб з метою захисту своїх конституційних прав, свобод та законних інтересів.

При цьому Конституційний Суд України наголосив, що захист прав і свобод людини не може бути надійним без надання їй можливості при розслідуванні кримінальної справи оскаржити до суду окремі процесуальні акти, дії чи бездіяльність органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури. Але таке «оскарження може здійснюватись у порядку, встановленому законом, оскільки діяльність цих посадових осіб, як і діяльність суду, має свої особливості, не належить до сфери управлінської і не може бути предметом оскарження в порядку, визначеному ЦПК України».

Водночас Конституційний Суд України підкреслив, що положення ст. 55 Конституції щодо можливості громадянина звернутись за захистом своїх прав і свобод, однаково стосується можливості судового оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури, оскільки ними можуть порушуватись його права і свободи. Недосконалість інституту судового контролю за досудовим слідством не може бути перешкодою для оскарження актів, дій чи бездіяльності посадових осіб зазначених органів.

Згідно зі статтями 55, 64, 124 Конституції передбачене відповідними законами право громадян на позасудове оскарження актів, дій або бездіяльності посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури (у порядку підлеглості) не позбавляє громадян можливості звернутися безпосередньо до суду, як і не виключає їхнього права на інші законні засоби захисту своїх прав і свобод, у тому числі на позасудове оскарження [35].

Конституційний Суд України також роз'яснив, що положення пункту 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України «забезпечен-

ня апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом», у системному зв'язку з положеннями ч. 2 ст. 383 КПК України необхідно розуміти як таке, що надає право перевіряти в касаційному порядку рішення місцевих та апеляційних судів щодо постанов про відмову в порушенні кримінальної справи, за винятком випадків, установлених законом [36].

Слід також зазначити, що необхідність вдосконалення статусу потерпілого в кримінальному процесі не залишилась поза увагою суб'єктів законотворчого процесу.

Зокрема в червні 2010 року парламент прийняв у першому читанні проект Закону про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо вдосконалення статусу потерпілого шляхом розширення його права на захист [37].

Пропонувалося також доповнити цей Кодекс новими ст. ст. 49-1–49-4, які визначають статус представника потерпілого, випадки його обов'язкової участі, відмови від його послуг, заміни іншим представником, а також порядок його запрошення та призначення до участі.

З метою узгодження обсягу прав представника потерпілого і захисника підозрюваного, обвинуваченого, підсудного законопроект передбачає можливість оплати праці представника потерпілого в разі його участі в справі за призначенням за рахунок держави в порядку і розмірах, установлених Кабінетом Міністрів України (запропонована проектом ч. 6 ст. 93 КПК України).

Однак надалі законопроект було відхилено.

У цьому аспекті, на наш погляд, слід погодитися з В. Т. Маляренком, що «безкісничні зміни і доповнення КПК України – це фактично латання старого, давно побитого мілля кожуха. Скільки його не ла-

тай, а він усе рветься. Це не дасть позитивного результату. Слід приймати новий кодекс, у якому б комплексно і системно, у відповідності до логіки обставин життя нинішнього часу, з урахуванням європейських стандартів були б закріплені всі процесуальні норми» [38].

Отримані Україною у спадок радянське кримінальне та кримінально-процесуальне право, як підкреслював відомий фахівець у галузі історії держави і права В. М. Куріцин, не надавали «належних юридичних гарантій прав особі» [39]. Зокрема радянська правова доктрина категорично заперечувала, а радянське законодавство не допускало відшкодування в грошовому чи іншому матеріальному еквіваленті моральної шкоди, заподіяної людині різного роду деліктами, у тому числі й кримінальними, чим ігнорувався світовий досвід захисту її честі та гідності.

Лише в 1993 році Цивільний кодекс Української РСР був доповнений положенням, яке закріпило правило: моральна (немайнова) шкода, заподіяна громадянину або організації діями іншої особи, яка порушила їхні законні права, відшкодовується нею в грошовій або іншій матеріальній формі за рішенням суду незалежно від відшкодування майнової шкоди [40].

Пленум Верховного Суду України у своїй постанові «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» роз'яснив, що потерпілий від злочину відповідно до ст. ст. 28 і 29 КПК України вправі пред'явити цивільний позов про стягнення моральної шкоди в кримінальному процесі або в порядку цивільного судочинства [41].

Проте в Україні реальна захищеність майнових прав та інтересів потерпілого від злочину не відповідає загальновизнаним міжнародним стандартам. Ідеться не тільки про те, що матеріальні підстави

одержання відшкодування не завжди дають змогу справедливо і повно відшкодувати втрати, яких зазнали потерпілі. Річ у тім, що за чинним законодавством цивільний позов щодо відшкодування завданої шкоди потерпілий може пред'явити лише особі, яка визнана винною у вчиненні цього злочину, тобто злочинцю.

Водночас за даними Ради національної безпеки і оборони на кінець 2009 року в Україні залишалися не розслідуваними, тобто такими, за якими не встановлено осіб, які їх вчинили, понад 2 млн злочинів минулих років, у тому числі надзвичайно резонансних (крадіжки, грабежі, розбійні напади, факти бандитизму тощо) [42].

За даними Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) у 2010 р. залишилися не розкритими 231 293 злочини. При цьому динаміка розкриття злочинів за останні роки, попри оптимістичні заяви керівництва МВС України, просто жахлива: якщо в 2008 р. цей показник становив понад 71%, то в 2009 р. вже – 64%, а в 2010 р. – лише 57, 2 %. [43].

Таким чином, з урахуванням результатів роботи МВС України за минулі роки залишок не розкритих за станом на 1 січня 2011 р. становив 1 963 922 злочини. Зменшення цього залишку в 2010 р. мало місце переважно за рахунок зняття з обліку у зв'язку із закінченням строку давності [44].

До цього слід додати ще й заяви громадян про вчинені проти них злочини, щодо яких винесено постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, які, як зазначив Конституційний Суд України, «є такими, що перешкоджають подальшому провадженню у справі, оскільки виключають можливість порушення кримінальної справи, проведення досудового слідства (дізнання), її судового розгляду по суті, ухвалення вироку та вчинення інших процесуальних дій» [36].

За даними Департаменту зв'язків із громадськістю МВС України протягом 2002–2006 рр. до органів міліції надійшло 11 млн заяв та повідомлень про злочини. При цьому, починаючи з 2003 р., спостерігається тенденція до скорочення питомої ваги заяв та повідомлень, за якими порушено кримінальні справи, а кількість рішень про відмову в порушенні кримінальних справ, навпаки, зростає [45].

Ця тенденція зберігається й нині, зокрема на протязі 2010 р. до органів внутрішніх справ надійшло 3 139 173 заяв про злочини, що на 8 % більше ніж у 2009 р., та становить 698 заяв на 10 тис. населення України, за цими заявами порушено 500 902 кримінальні справи. Тобто в минулому році, як уже стало звичним у роботі вітчизняних правоохоронних органів, порушувалися кримінальні справи та проводилися розслідування з метою встановлення особи, яка вчинила злочин, лише за кожною шостою заявою.

Не випадково у 2009 році, здійснюючи наглядові повноваження за органами МВС України та іншими правоохоронними структурами, прокурорами було скасовано понад 18 тис. незаконних постанов про відмову в порушенні кримінальних справ і понад 5 тис. з них уже скеровано до суду [43].

До того ж, навіть якщо особу, яка вчинила злочин, встановлено й притягнуто до кримінальної відповідальності, то це ще не означає, що завдана нею шкода життю, здоров'ю, майну та інтересам потерпілого буде стовідсотково відшкодована. Адже ця особа може виявитись недієздатною або неосудною, перейти на нелегальне становище з метою ухилення від правосуддя, бути неплатоспроможною тощо.

Як свідчить аналіз вітчизняного законодавства, проведений науковцями в галузі кримінального права і процесу (П. Горобець, М. Коржанський, В. Щупаковський та ін.), положення як Кримінально-

го кодексу України 1960 р. [46], так і чинного 2001 р. [2] не містили і не містять норм, які б передбачали повне відшкодування заподіяної злочином шкоди [47].

Це пояснюється тим, що головним завданням кримінального судочинства в нашій державі до цього часу де-факто залишається рудимент радянського кримінального судочинства – невідворотність покарання злочинця, а не дотримання загальновизнаних міжнародним співтовариством стандартів щодо відновлення справедливості щодо осіб, які потерпіли від їх незаконних дій. Зокрема згідно зі статтею 1 «Завдання Кримінального кодексу України» КК України 2001 р. Кодекс має своїм завданням «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам»; а згідно зі ст. 50 «Поняття покарання та його мета» «покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого; покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами» [2].

Для порівняння: згідно з Рекомендаціями Кабінету Міністрів Ради Європи «основною функцією кримінальної юстиції є забезпечення потреб та захист інтересів жертви злочину» [48].

З цього випливає, що кримінальне законодавство більшості зарубіжних демократичних країн ґрунтується на принципі, який полягає в тому, що в разі, якщо злочинне порушення прав і свобод особи є встановленим фактом, їх відновлення, у тому числі шляхом відшкодування за-

вданої потерпілому шкоди, є обов'язком держави.

Окремі критерії визначення порядку реалізації цього принципу сформульовані в ст. 2 Конвенції:

1. У разі, якщо відшкодування збитків не може бути забезпечене з інших джерел, держава повинна взяти це на себе для таких категорій:

а) кому внаслідок навмисних насильницьких злочинів було завдано серйозної шкоди фізичному стану або здоров'ю;

б) хто перебуває на утриманні загиблих унаслідок такого злочину.

2. Відшкодування збитків, передбачене попереднім абзацом, здійснюється навіть у тому випадку, якщо злочинець не може бути підданий судовому розгляду або бути покараний [16].

Слід зазначити, що спроби привести вітчизняне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів почалися відразу після набуття незалежності нашою державою.

Зокрема про це йшлося у Розпорядженні Президента «Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією та організованою злочинністю» від 10 лютого 1995 р. [49], Державній програмі боротьби зі злочинністю [50], Законах України «Про організаційно-правові засади боротьби зі злочинністю» [51], «Про порядок відшкодування шкоди, спричиненої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду» [52].

Указом Президента України від 28 грудня 2004 р. з метою вдосконалення правового та організаційного механізму захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, було схвалено Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів. Цією Концепцією визначено пріоритетні напрями державної полі-

тики у сфері надання допомоги потерпілим, розвитку ефективної системи захисту їх законних прав та інтересів [53].

Прийнятим у 2003 році Цивільним кодексом України передбачено, що «майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин або якщо вона є неплатоспроможною (ч. 1 ст. 1177); шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому або особам, визначеним статтею 1200 цього Кодексу, державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною (п. 1 ст. 1207)».

Однак ця прогресивна норма застосовуватися не може, оскільки згідно з ч. 2 ст. 1177 цього Кодексу «умови та порядок відшкодування майнової шкоди, завданої майну фізичної особи, яка потерпіла від злочину, встановлюються законом» [54], а такого закону на сьогодні не прийнято.

Задля об'єктивності слід зазначити: Верховна Рада України у 2006 р. розглянула проект Закону «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину», який навіть було прийнято парламентом за основу, однак надалі це рішення було скасовано, а сам законопроект знятий з розгляду [55].

Отже, вищевикладене є підставою для висновку про те, що згідно з чинним вітчизняним законодавством потерпілий (жертва злочину) не може розраховувати на швидке й повне відновлення його порушених прав. Цим законодавством не передбачено надійних гарантій відшкодування майнової та немайнової шкоди, заподіяної особі у зв'язку з вчиненням проти неї злочину або іншого правопорушення.

Це, безумовно, не відповідає вимогам кримінального та кримінально-процесуального права демократичної та правової держави.

Які ж шляхи виходу з цього негативного стану?

По-перше, слід докорінно реформувати кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство з метою приведення його у відповідність до сучасних міжнародних стандартів.

Наприклад, законодавством Великої Британії, як зазначає Н. Федорчук, передбачено три способи судового захисту прав потерпілих у відшкодуванні моральної та матеріальної шкоди, заподіяної внаслідок учиненого проти них злочину: компенсація, реституція та репарація [56].

Компенсація, тобто виплата особою, яка завдала шкоду потерпілому, певної суми грошей як відшкодування матеріальних утрат, фізичних ушкоджень («спеціальна шкода»), заподіяного болю і страждання при отриманні тілесних ушкоджень, втрати вигоди і комфорту («загальна шкода») [57].

Реституція, яка передбачає повернення викрадених матеріальних цінностей, виплату суми, яка не перевищує їхньої вартості чи доходів, що були отримані в результаті реалізації або використання викраденого майна [58].

Репарація як виправлення наслідків злочину іншим способом, ніж виплата компенсації, покликана привести у попередній (до вчинення злочину) стан правові відносини, відновити порушені права жертви [59].

Доцільно також звернути увагу на досвід, запроваджений у країнах Європи, Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки, т. зв. відновлювального правосуддя.

Теоретики цього методу вважають, що основна етична категорія, на якій

повинна будуватися вся сучасна система кримінальних покарань, – справедливність. «Оскільки поведінка злочинця часто є результатом його безвідповідальності, то просто повідомити його про призначення покарання означає дозволити уникнути відповідальності, заохочуючи подальшу безвідповідальність, – пише Г. Зер, – відповідальність за свої дії – це, в першу чергу, розуміння і визнання завданої шкоди, по-друге, дії з відшкодування цієї шкоди. У цьому полягає основний зміст теорії відновного правосуддя» [60].

По-друге, необхідно вжити реальних заходів створення спеціальних фондів для підтримки жертв злочинів. Закордонний досвід свідчить, що в більшості країн міжнародної спільноти за рахунок державного бюджету компенсується тільки шкода, завдана життю та здоров'ю громадян, а для відшкодування інших видів злочинної шкоди існує система обов'язкового страхування або спеціальні державні та громадські фонди.

Можливість створення таких фондів передбачають: Конвенція [16] та Декларація [14].

Система таких фондів успішно функціонує у США, Польщі, Австрії, Німеччині, Італії, Канаді, Франції та інших країнах. При цьому її характерною особливістю є те, що вони формуються не за рахунок платників податків, а із загальної суми надходжень до державного бюджету коштів від штрафів, застав, державного мита, різних зборів, судових витрат тощо.

А щодо компенсації цих витрат фондам, то, як слушно пропонує П. Михайленко, «у кінцевому рахунку суми, виплачені потерпілому, повинні повертатися до їх бюджету у вигляді відрахувань від заробітку засудженого, вартості конфіскованого в нього майна тощо, а тому розраховуватись за шкоду доведеться все одно винному в її заподіянні, а не держа-

ві, що в даному випадку виступає лише в ролі гаранта відновлення майнових прав потерпілого» [61].

По-третє, треба нарешті усвідомити соціальну складову наслідків злочинності, адже корислива насильницька злочинність, порушуючи принцип рівності громадян у правах та основи соціальної справедливості, завдає непоправну шкоду як громадянину, так і суспільству загалом.

У цьому аспекті потрібно докорінно змінити ставлення правоохоронних органів до виконання загальнодержавної функції щодо розкриття злочинів та встановлення осіб, які їх скоїли. Наявні на сьогодні недоліки в реєстрації, обліку і статистичній звітності, суттєві прорахунки в діяльності, а також зловживання і халатність з боку посадових осіб правоохоронних органів, як зазначають вчені-правознавці, є ще однією з головних причин латентної (прихованої) злочинності. Адже зневіра в професіоналізмі правоохоронних органів та їх здатності розкрити злочин, відсутність дієвого механізму забезпечення безпеки осіб від протиправного впливу та бажання уникнути зайвих проблем нерідко утримують потерпілих від подання заяви про вчинений злочин.

При цьому зневага до відшкодування матеріальних збитків, спричинених злочинними діями з боку органів державної влади, не лише завдає шкоди потерпілому, вона ще й породжує у злочинця впевненість у своїй безкарності та підштовхує до продовження злочинної діяльності як способу легкого та швидкого збагачення.

Як справедливо зазначає професор М. Бабаєв, усе це призводить до «нагнітання соціальної напруги, підтримання атмосфери страху, зневіри населення у спроможності органів кримінальної юстиції ефективно протидіяти розвитку явища, що послаблює опірні властивос-

ті законотворчої спільноти, сприяє віктимізації» [62].

Отже, критерієм оцінки цієї діяльності має бути ступінь відшкодування збитків, зазнаних особами, які постраждали від протиправних дій. Лише за таких умов можна розраховувати на реальні успіхи в боротьбі зі злочинністю та поновленні порушених прав і свобод громадян.

Не випадково згідно з Європейським кодексом поліцейської етики, прийнятим Комітетом Міністрів Ради Європи 19 вересня 2001 р., домінантою у діяльності поліції визначено захист і дотримання основних прав і свобод людини і громадянина. Особливу увагу в положеннях Кодексу приділено необхідності надання підтримки, допомоги та необхідної інформації жертвам злочину під час проведення поліцейського розслідування.

Практика свідчить, що ставлення до діяльності поліції з боку суспільства та бажання допомагати їй у боротьбі зі злочинністю безпосередньо залежить від рівня забезпечення державного відшкодування збитків, завданих злочинними діями.

По-четверте, потребує також державної підтримки діяльність громадських організацій щодо захисту прав потерпілих від злочинних дій, утворення яких, як зазначається в юридичній літературі, є досить поширеним явищем у зарубіжних країнах.

Наприклад, у США діють декілька сотень таких організацій як, «Батьки вбитих дітей», «Матері проти водіння в стані

сп'яніння», «Національна організація допомоги потерпілим» та ін. Вони не тільки надають психологічну та матеріальну допомогу жертвам злочинів, а й здійснюють значний вплив на законодавчі органи, особливо на рівні штатів, з метою удосконалення їх діяльності в цьому напрямі [63].

Щодо України, то, крім об'єднання осіб, які постраждали від афери «Еліта-центру», таких організацій практично не існує. На думку фахівців, питанням захисту потерпілих могла б опікуватися Кримінологічна асоціація України – громадська організація, що об'єднує кримінологів та інших фахівців, чия професійна діяльність пов'язана з вивченням причин злочинності та запобіганням їй [64]. Однак утворена у 1998 р. в Києві ця громадська організація, зі слів її керівника О. Бандурки, у 2005 р. свою роботу фактично припинила [65].

Підсумовуючи вищевикладене, слід зауважити, що питання захисту осіб, які постраждали від протиправних дій, відновлення справедливості щодо них, яке червоною стрічкою проходить через рядки цієї статті, було предметом розгляду фахівців при визначенні основних напрямів реформування кримінальної юстиції, яке започатковано Президентом. Саме тому є всі підстави для сподівання, що в найближчому майбутньому диспропорція у правах сторін насамперед кримінального процесу буде усунена і вітчизняне законодавство наблизиться з цих питань до сучасних європейських стандартів.

Список використаної літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40. – Ст. 492. – С. 1530.

4. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35. – Ст. 446. – С. 1358.
5. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260. – С. 1114.
6. Закон України «По судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41. – Ст. 529.
7. Ильин И. А. Об органическом понимании государства и демократии // И. А. Ильин. Избранное. – Смоленск, 1995. – С. 139.
8. Загальна декларація прав людини. Міжнародний документ (995_015). Прийнята і проголошена у резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103. – С. 89.
9. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270.
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. // Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua>
11. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН від 16 грудня 1966 р., ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII // Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua>
12. Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню в будь-якій формі, затверджений Генеральною Асамблеєю ООН: Резолюція 43/173 від 9 грудня 1988 р. // Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua>
13. Швель В. Взгляды и суждения. Мысли, которые приходят в голову в двадцатом веке. – М.: Республика, 1992. – С. 118.
14. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 р. (Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея. Офіційні звіти. Сорокова сесія. – Доповнення № 53 (A/40/53). – С. 270-272. // Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua>
15. Рекомендации Кабинета Министров Совета Европы NR (85) «О положении потерпевшего в рамках уголовного права и процесса» // Электронный ресурс: <http://www.soprotivlenie.org>
16. Європейська конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів // Збірник документів Ради Європи щодо захисту прав людини та боротьби зі злочинністю. – М.: СПАРК, 1998. – С. 81-85.
17. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. №№ 1001-05, 1002-05, 1003-05 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – С. 15.
18. Александров Ю. В., Клименко В. А. Кримінальне право України: Заг. частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / К.: МАУП, 2004. – С. 75.
19. Право. Вікіпедія (Вільна енциклопедія) // Електронний ресурс: <http://uk.wikipedia.org>
20. Соціальні відносини. Вікіпедія (Вільна енциклопедія) // Електронний ресурс: <http://uk.wikipedia.org>
21. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975. – С. 41.
22. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. № 962-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 262.
23. Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. № 376-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 504. – С. 1587.
24. Александров Ю. В., Клименко В. А. Вказ. пр. – С. 76.
25. Парий А. В. Потерпевший от преступления на досудебных стадиях уголовного судопроизводства США (сравнительно-правовое исследование): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Волгоград, 1997. – С. 7, 17.

26. Николаева Ю. К вопросу о виктимологических аспектах профилактики преступлений в отношении несовершеннолетних. Третейский суд Фонда юрбюро. // Электронный ресурс: <http://arbitr.msk.ru>
27. Зер Г. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание: пер. с англ. / Общ. ред. Л. М. Карнозовой. Комментар. Л. М. Карнозовой и С. П. Пашина. Загл. ст. Р. Р. Максудова и М. Г. Флямера. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая форма», 1998. – С. 223, 227.
28. Туляков В. А. Виктимология. – К., 2003. – С. 3, 5.
29. Землюков С. В. Преступный вред: теория, законодательство, практика: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1993. – С. 16.
30. Даньшин И. Н. О правовом понятии насилия // Тяжкие насильственные преступления против личности: уголовно-правовые и криминологические проблемы предупреждения: сб. науч. трудов. – Минск, 1992. – С. 8; Назаров П. Н. К вопросу о насилии при грабеже и разбое // Труды Киевской ВШ МООП СССР. – К., 1968. – Вып. 1. – С. 92; Симонов В. И. Уголовно-правовая характеристика физического насилия: дисс. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1972. – С. 93; Гаухман А. Д. Насилие как средство совершения преступления. – М., 1974. – С. 75-91; Сабилов Р. Д. Уголовно-правовая борьба с насильственными групповыми посягательствами: дисс. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1981. – С. 38-39.
31. Туляков В. А. Виктимология // Электронный ресурс: <http://ex-jure.ru>
32. Землюков С. В. Указ. тр. – С. 18.
33. Шнайдер Г. Й. Криминология: [Для науч. и практ. работников, аспирантов и студентов, изучающих социал. науки] / Под ред. и с предисл. Л. О. Иванова; Пер. с нем. Ю. А. Неподаева. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Универс». – 1994. – С. 319, 363.
34. Mikaelsson J., Wergens A. Repairing the Irreparable. State compensation to crime victims in the European Union. – Umea. – 415 p.
35. Рішення Конституційного Суду України від 23 травня 2001 р. № 6-рп у справі щодо конституційності статті 248-3 ЦПК // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 1004. – С. 89.
36. Рішення Конституційного Суду України від 11 грудня 2007 р. № 11-рп у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, ч. 2 ст. 383 Кримінально-процесуального кодексу України // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 7.
37. Проект Закону про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України (щодо вдосконалення статусу потерпілого) № 4492 від 18 травня 2009 р. // Електронний ресурс: gska2.rada.gov.ua
38. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика 2004 р. / Студрада – коаліція юристів // Електронний ресурс: <http://studrada.com.ua>
39. Курицын В. М. Становление социалистической законодательности. – М.: Юрист, 1983. – С. 170.
40. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. / № 1540-VI // Електронний ресурс: <http://zakon.nau.ua> (Кодекс втратив чинність на підставі Кодексу від 16 січня 2003 р. № 435-IV) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
41. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 (із змінами і доповненнями, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 2001 р. № 5) // Електронний ресурс: <http://www.medialaw.kiev.ua>
42. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 вересня 2009 р. «Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції» від 27 жовтня 2009 р. № 870/2009 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809. – С. 11.

43. ГПУ: в Україні не розкрито кожний третій злочин // Електронний ресурс: <http://tsn.ua>
44. Стан та структура злочинності в Україні (2010 р.) МВС України // Електронний ресурс: <http://mvs.gov.ua>
45. Кирий Л. М. Відомчий, судовий контроль та прокурорський нагляд за дотриманням процесуального порядку відмови в порушенні кримінальної справи: дис. ... канд. юрид. наук. – К.: КНУВС, 2008. – С. 3.
46. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. № 2001-05 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14 (Кодекс втратив чинність на підставі Кодексу від 5 квітня 2001 р. № 2341-III) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
47. Коржанский Н. И. Очерки теории уголовного права. – Волгоград, 1992. – С. 14–21.
48. Рекомендации Кабинета Министров Совета Европы NR (85) «О положении потерпевшего в рамках уголовного права и процесса» // Электронный ресурс: <http://www.soprotivlenie.org>
49. Розпорядження Президента України «Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією та організованою злочинністю» від 10 лютого 1995 р. № 35/95-рп // Електронний ресурс: <http://search.ligazakon.ua>
50. Постанова Верховної Ради України «Про Державну програму боротьби із злочинністю» від 25 червня 1993 р. № 3325-XII // Голос України від 30 липня 1993 р.
51. Закон України «Про організаційно-правові засади боротьби зі злочинністю» від 30 червня 1993 р. № 3341-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
52. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, спричиненої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури та суду» від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №1. – Ст. 1.
53. Указ Президента України від 28 грудня 2004 р. № 1560 «Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 52. – Т. 1. – Ст. 3435. – С. 184.
54. Цивільний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40. – Ст. 492. – С. 1530.
55. Постанова Верховної Ради України від 18 січня 2006 р. № 3363-IV // Електронний ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua>
56. Федорчук Н. Способи захисту та поновлення прав потерпілих від злочину за законодавством і прецедентним правом Великої Британії // Підприємство, держава і право. – 2005. – № 8. – С. 146-147.
57. Bond v Chief Constable of Kent (1082) 4 Cr App R 158 // Stone's Justices Manual. – London. – 2003. – Vol. 1.
58. Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act 2000 // Blackstone's Criminal Practice. – London. – 2003. – P. 148.
59. Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act 2000 // Blackstone's Criminal Practice. – London. – 2003. – P. 73.
60. Правосудие восстановительное. Энциклопедия Кругосвет // Электронный ресурс: <http://www.krugosvet.ru>
61. Михайленко П. П. Уголовное право Украины. Общая часть: Киев. – 1995. – С. 8.
62. Бабаев М. М. Социальные последствия преступности: учеб. пособие. – М.: Академия МВД СССР, 1982. – С. 21.
63. Козочкин И. Д. Защита прав потерпевших (жертв преступлений) в США // Журнал российского права. – 2009. – № 8. – С. 99.
64. Скоков С. І. Кримінологічна асоціація України // Електронний ресурс: <http://leksika.com.ua>
65. Бандурка О. 20 років ми творили власну державу з усіма її необхідними атрибутами. Завдання на майбутнє – виростити українця-патріота цієї держави»// «Віче». Журнал Верховної Ради України // Електронний ресурс: <http://www.viche.info/journal/2504>.